

PERŽIŪRINT SUVOKINIUS: VOKIEČIŲ PRIVERSTINIO IŠKELDINIMO IŠ RYTŲ EUROPOS PAVYZDYS

HAHN, Eva; HAHN, Hans Henning. *Die Vertreibung im deutschen Erinnern: Legenden, Mythos, Geschichte*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2010. – 840 S. – ISBN 978-3-506-77044-8

Vasilijus Safronovas

Klaipėdos universitetas; Lietuvos istorijos institutas

2010 m. Vokietijoje pasirodė sutuoktinių Evos ir Hanso Hennigo Hahnų – dviejų Oldenburge (Žemutinė Saksonija) dirbančių istorikų – kapitalus veikalas „Iškeldinimas vokiečių atminime“. Jo dėmesio centre – vokiečių visuomenę iki šiol tebejaudinantys atsiminimų vaizdiniai, susiję su reiškiniais, kurie vokiškai vadinami *Flucht* ir *Vertreibung*. Pirmoji sąvoka („bėgimas“) yra siauresnė, ji nurodo į 1944–1945 m. vykusį rytinių Vokietijos teritorijų (Rytų ir Vakarų Prūsijos ir kt.) gyventojų bėgimą į Vakarus nuo artėjančios Raudonosios armijos. Antrąją sąvoka Vokietijos viešajame diskurse ir teisinėje leksikoje vadinamas institucinio poveikio priemonių paskatintas procesas, kai buvę rytinių Vokietijos teritorijų gyventojai „vokiečiai“ karo ir pokario metais buvo iškeldinami iš savo namų. Priklausomai nuo to, kas prisimenama ir ko nenorima prisiminti, ji gali būti verčiama kaip „išginimas, išvaymas“ (tuomet pastebimi tik pokariu vykę reiškiniai: vokiečių išvaymas iš Lenkijai, Tarybų Sąjungai atitekusių teritorijų, Čekoslovakijos ir kt., taigi sąvoka ima apibrėžti iš esmės vien vokiečių tragediją) arba kaip „[priverstinis] iškeldinimas“ (kai žiūrima į šį reiškinį kompleksiskai, matant ne tik vokiečius ir ne vien tragediją). Vien jau ši – vertimo – problema signalizuoja, kad tema, kurią pasirinko analizuoti Hahnai, yra jautri ir nevienareikšmė.

Tema aktuali ir dėl kitų priežasčių. Pirmą, kaip pagrįstai pažymi patys istorikai, „Iškeldinimo atminimas sudaro svarbią vokiečių nacijos kolektyvinės tapatybės sudedamąją“ (p. 9). Vokietijos viešajame diskurse, kalbant apie Antrąjį pasaulinį karą ir opų atsakomybės klausimą, nacionalistinio režimo padaryti nusikaltimai neretai yra gretinami su pačius vokiečius karo pabaigoje ir pokariu ištikusia tragedija, taip tam tikra prasme sukuriant moralinę pusiausvyrą. Antra, Vokietijoje yra susibūrusios įtakingos išgintųjų iš rytinių teritorijų lobistinės ir spaudimo grupės, kurios yra susijungusios į 1957 m. įsteigtą „Išgintųjų sąjungą“ (jai šiuo metu tebepriskaito apie 0,5 mln. narių), o pati išginimo / iškeldinimo tema, kaip rodo visai neseniai Vokietijos ir Lenkijos santykiuose dėl „Priverstinių iškeldinimų prevencijos centro“ (*Zentrum gegen Vertreibungen*) kilusi įtampa, aktuali ir tarpvalstybiniuose santykiuose. Tad nenuostabu, kad ėmęsi šios kontroversiškos temos analizės, maža to, dar ir suteikę savo veikalui paantraštę „Legendos, mitas, istorija“, autoriai sulaukė ne tik iš esmės pozityvių mokslininkų recenzijų¹, bet ir kritinių atsiliepimų, kuriuos išreiškė daugiausia tie, kurie išgintųjų diskursą laiko „šventa karve“.

¹ Plg. Maren Röger (*Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2011, 60. Jhg., Hf. 1, S. 114-116), Michaelo J. Enniso (*German Politics & Society*, 2011, Vol. 29, No. 1), Mathiaso Beero ([interaktyvus]. *H-Soz-u-Kult*, 2011 06 03 [žiūrėta 2011 11 03]. Prieitis per internetą: <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2011-2-182>>), Felicitas Söhner ([interaktyvus]. *Sehepunkte: Rezensionsjournal für die Geschichtswissenschaften*, 11 (2011), Nr. 10, 2011-10-15 [žiūrėta 2011-11-03]. Prieitis per internetą: <<http://www.sehepunkte.de/2011/10/20301.html>>) recenzijas.

Jau keturis dešimtmečius E. ir H. H. Hahnai tyrinėja atitinkamai vokiečių ir čekų bei vokiečių ir lenkų santykius. Profesoriaus H. H. Hahno mokslinių tyrimų interesų laukas apima Vokietijos ir jos rytinių kaimynių santykius XIX–XX amžiais, istorinius stereotipus ir atminimo kultūras. Čekijoje gimusi Eva Hahn kartu su savo vyru pirma tyrinėjo Sudetų vokiečių judėjimą XX amžiuje, o pastaruosius keliolika metų tiria iškeldinimų atminimą Vokietijoje. Pirminės abiejų autorių tezės jų tiriama tema buvo paskelbtos dar prieš dešimtmetį pasirodžiusioje tritomėje istorinių esė rinktinėje „Vokiečių atminties vietos“², kurioje įvairūs autoriai apibūdino daugiau kaip 120 atminties vietų – Vokietijoje aktualių kultūrinių simbolių, keliančių kolektyvines asociacijas ir turinčių kolektyvinės atminties vaizdinių telkiamąją galią. 2001 m. „atminties vietų“ rinkinyje pasirodęs Hahnų tekstas buvo išverstas į lenkų ir prancūzų kalbas³, be to, Vokietijoje yra pasirodę ir daugiau Hahnų tekstų šia tematika⁴.

Studija „Iškeldinimas vokiečių atminime“ yra rezultatas abiejų autorių pastangų suvokti pastarąjį reiškinį, tiriant jį remiantis „naujosios kultūrinės istorijos“ siūloma teorine prieitimi ir metodologiniais įrankiais, tarp kurių šiuo atveju svarbiausi buvo atsiminimų, mitų ir stereotipų istorija, taip pat diskurso analizė (p. 10). Kitaip tariant, jiems rūpėjo ne tik (arba ne tiek) pats istorinis reiškinys – priverstiniai vokiečių iškeldinimai, bet ir tai, kaip ir kodėl jis buvo sureikšmintas, kokiais simboliais ir vaizdiniais išreikštas, kada ir kodėl šie simboliai bei vaizdiniai tapdavo viešos (politinės) retorikos dalimi ir kiek šie simboliai bei vaizdiniai, redukuoti į mitus ir stereotipus, yra pagrįsti.

Autorių nuostabą ir sykiu pažinimą skatino, kaip jie patys nurodė, vis augantis prieštaravimas tarp, viena vertus, tų vaizdinių apie vokiečių išginimą, kurie pokariu buvo įtvirtinti VFR viešajame diskurse ir yra perduodami iš kartos į kartą, ir, kita vertus, to, ką apie šį reiškinį sako istorijos šaltiniai bei individualia patirtimi grįsti pranešimai (p. 10). Stebėdami augančią distanciją tarp šių dviejų informacijos šaltinių turinio, jie ėmėsi tirti, „iš kur autoriai semdavosi informacijos, kai jie pasisakydavo apie išginimą. Kas buvo viešai pranešama apie išgintųjų patyrimus, kokie liudininkų ar amžininkų pranešimai pateko į viešąją erdvę, o kokie liko užmarštyje? Kaip išginimą tyrė, vaizdavo ir interpretavo istorikai?“ (p. 9). Gal Hahnai ir nebuvo pirmieji, pradėję žvelgti į vokiečių išginimo reiškinį kaip į politizuotą (politiškai išnaudojamą) mitą (sakralizacijos elementų turintį pasakojimą)⁵, tačiau apskritai reikia pripažinti, kad recenzuojamas veikalas yra pirmas tokio masto bandymas kritiškai pažvelgti į šį reiškinį. Ir bandymas gana sėkmingas.

Pirmiausia todėl, kad diskursas čia ne reprodukuojamas, o pajungiamas abejonei. Būtent abejonė yra nesunkiai atpažįstama kiekviename Hahnų knygos skyriuje ir poskyryje, ir būtent tai, kad abejonei leidžiama karaliauti, įgalina autorius užimti ne vienos ar kitos nuostatos šalininko, bet tyrėjo poziciją. Šio tyrėjo akiratyje yra prieštaravimų suvokinių (arba, jei norite, atsiminimų) apie iškeldinimą visuma ir, matydamas ją, tyrėjas nebepasitenkina atsakymu į klausimą, „ar tikrai yra taip, kaip manoma“, nes jam pradeda rūpėti ir tai, „kodėl atsiranda toks manymas“. Visa tai knygoje taikoma daugybei į simbolius, vaizdinius ir stereotipus redukuotų suvokinių, pradedant kad ir klausimu, kiek gi buvo priverstinai iškeldintųjų vokiečių? Vokietijoje viešai cirkuliuavusių

² HAHN, E.; HAHN, H. H. *Flucht und Vertreibung*. In *Deutsche Erinnerungsorte*. Bd. I. Hrsg. von E. FRANÇOIS, H. SCHULZE. München, 2001, S. 335–351.

³ HAHN, E.; HAHN, H. H. *Ucieczka i wypędzenie. Przegląd Polityczny*, 2004, nr. 65, s. 104–113; HAHN, E.; HAHN, H. H. *L'exode et l'expulsion*. In *Mémoires allemandes*. Sous la direction d'É. FRANÇOIS et H. SCHULZE. Paris, 2007, p. 607–630.

⁴ Plg. HAHN, E.; HAHN, H. H. *Mythos „Vertreibung“*. In *Politische Mythen im 19. und 20. Jahrhundert in Mittel- und Osteuropa* (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, Bd. 24). Hrsg. von H. HEIN-KIRCHNER, H. H. HAHN. Marburg, 2006, S. 167–188.

⁵ Plg. FRIEDRICH, K.-P. *Wygnanie: mit niemieckiej historii*. *Więź*, 1997, nr. 7 (465), s. 153–164.

atsakymų į šį klausimą „paklaidos skalė“ labai jau didelė – nuo penkių–septynių iki daugiau nei dvidešimties milijonų...

Nevaržydami abejonės raiškos, autoriai vargu ar siekia kažkuo įtikinti, veikiau jiems rūpi pasiaiškinti ir išaiškinti. Visgi pati knygos kompozicija yra sudėliota taip, kad toks bandymas pasiaiškinti ir išaiškinti įtikina mažų mažiausiai tuo, kad ne viskas turėtų būti „savaimė aišku“. Ir būtent tai yra antroji veikalo stiprybė.

Panašu, kad kiekvienas iš keturių veikalo skyrių ir priedas (kuris iš tikrųjų yra penktasis skyrius) turi savo atskirą funkciją, bet būtent skyrių visuma, jų išdėstymas vienas po kito leidžia pasiekti minėtąjį poveikį. Knyga sukomponuota taip, kad skaitytojas, ėmęsis nelengvos užduoties suvokti daugiau kaip 700 puslapių tekstą, pirmiausia patenka į tai, ką patys autoriai pavadino „meno galerija“ (p. 12). Čia skaitytojas gali išvysti daugybę „populiarių“ vaizdinių ir aiškinimų, kupinų netikslumų, apsirikimų ar sąmoningai palaikomų klaidų, apie iškeldinimą. „Galerijos“ funkciją atliekančiame skyriuje skaitytojas gali kartu pasekti, kaip Vokietijoje pokariu vis augo žmonių, kurie buvo laikomi „išgintaisiais“, skaičius ir kaip šis procesas galiausiai atvedė į tai, kad žmonės imta painioti ir klaidinti dėl to, kiek vokiečių gyventojų buvo iškeldinta iš viso. Čia esama poskyrio, skirto ir Nemmersdorfo žudynėms Rytų Prūsijoje 1944 m. spalį – simbolinei *Flucht* vadinamo reiškinio pradžios ikonai. Poskyryje keliama klausimai, kuriuos dar 1997 m. išleistoje knygoje apie šį įvykį kėlė Bernhardas Fischas⁶, bandęs atskirti faktus nuo nacionalsocialistų propagandos sąmoningai paskleistų vaizdinių. Atskiras poskyris taip pat yra skirtas stereotipo apie Čekoslovakijos prezidentą Edvardą Benešą, kaip priverstinio vokiečių iškeldinimo iniciatorių, analizei. Apsilankęs šioje „iškreiptų veidrodžių“ galerijoje, toliau skaitytojas yra pastatomas akistaton su antiteze – antruoju skyriumi, pavadintu „Išstumtieji atsiminimai“. Čia Hahnai rašo apie iškeldinimus, vykusius per patį Antrąjį pasaulinį karą, skirdami dėmesio ne tik priverstiniais, bet ir kitokiems iškeldinimams, pvz., susijusiems su nacionalsocialistų projektais iškeldinti ir perkelti iš vienos vietos į kitą vokiečių mažumas Rytų Europoje. Pasirodo, pirmieji vokiečiai, kurie Rytų Europoje buvo iškeldinti, patyrė tai dėl savo pačių išrinkto nacionalsocialistinio režimo... Tačiau šis, kaip ir kiti skyriuje aptariami epizodai, priklauso, kaip parodo ir skyriaus pavadinimas, „išstumtiesiems“ atsiminimams. Šiandienos Vokietijoje tokie yra kur kas mažiau aktualūs nei atsiminimai, susiję su pokariu vykusiu vokiečių išginimu iš Rytų Europos. Jie sunkiai dera su dominuojančiu pasakojimu apie vokiečių išgintuosius kaip aukas. Manychiau, kad būtent čia, antrajame skyriuje, skaitytojas gali pamatyti, kad *Vertreibung* yra ne vien tik „išginimas“; jis suvoktinas būtent kaip „iškeldinimas“ – neutralesne, platesne, į kontekstą atsižvelgti skatinančia prasme.

Iš antrojo skyriaus „Išstumtieji atsiminimai“ yra patenkama į „Atsiminimų kūrimosi laikotarpį“. Taip yra pavadintas trečiasis studijos skyrius, kuriame parodomas procesas: kokiomis sąlygomis Vokietijoje pokariu formavosi vaizdiniai apie iškeldinimą. Kitaip tariant, čia dėmesys koncentruojamas jau į tai, kaip nuo pirmųjų pokario metų ėmė kurtis dominuojantis pasakojimas apie išginimą. Čia skaitytojas gali išvysti, kaip formavosi ir išivyravo „tėviškės praradimo“ toposas, kokį vaidmenį išgalint dominuojančiam diskursui apie išginimą suvaidino pirmųjų liudininkų pasakojimai, prie kurių prisijungė žurnalistai ir vienas kitas mokslininkas; kaip išgintųjų pastangos organizuotis į žemietijas (*Landmannschaften*) ir daryti įtaką viešajai erdvei lėmė vis platesnį atskirų konvencijų ir paties diskurso išgalėjimą ir kaip šis diskursas ėmė daryti įtaką Konrado Adenauerio laikų Vokietijos Federacinės Respublikos (VFR) Rytų politikai; kokį vaidmenį, įtvirtinant šį diskursą, vaidino 1949–1969 m. VFR veikusi speciali ministerija išgintųjų reikalams ir t. t.

⁶ FISCH, B. *Nemmersdorf, Oktober 1944: Was in Ostpreußen tatsächlich geschah*. Berlin, 1997.

Kitaip tariant, šiame, trečiajame, studijos skyriuje Hahnai atsiminimus apie išginimą istorizuoja, parodo juos ne kaip „savaiminius“, esą kylančius tiesiog aktualizuojant iškeldintųjų patirtį, bet įpina šiuos atsiminimus į jų atsiradimo kontekstą.

Apnuoginus dominuojančių atsiminimų apie išginimą kilmę, yra pereinama į dar vieną stadiją – ketvirtąjį skyrių, kuris, atrodo, turi parodyti, kad nėra ir negali būti jokio „vieningo“, monolitinio ir neprieštaringo vokiečių iškeldinimo iš Rytų Europos atminimo. „Apie atminimo įvairovę“ pavadintame skyriuje, pavyzdžiui, priešpriešinami vieni su kitais Sudetų vokiečių atsiminimai apie jų iškeldinimą, aiškinantis, kurie iš jų ir kodėl lengviau prigijo viešumoje; yra parodoma, kokias reikšmes pokariu Vokietijoje bandė įtvirtinti išgintųjų organizacijos ir kaip jų kontekste atrodė „kitokie“ atsiminimai tiek Vakarų, tiek ir Rytų Vokietijoje. Skyrius baigiamas aktualijomis, susijusiomis su „Priverstinių iškeldinimų prevencijos centro“, įsteigto 2000 m., ir jo vadovės Erikos Steinbach vykdoma veikla, kuri parodoma pačioje Vokietijoje bei vokiečių ir lenkų erdvėje vykusių debatų kontekste. Čia autoriai gana aiškiai išsako ir savo kritinę poziciją, priešpriešindami E. Steinbach propaguojamus istorinius vaizdinius ir vieno įtakingiausių jų kritiko Kurto Nelhiebelio poziciją, vieną paskutinių šio skyriaus poskyrių pavadindami „Išginimo mitas ar iškeldintųjų istorija“ (*Mythos Vertreibung oder Geschichte der Vertriebenen?*) ir taip tam tikra prasme „paruošdami“ skaitytoją paskutiniam studijos skyriui, kuris yra įvardytas kaip „Priedas. Vokiečių gyventojų masiniai iškeldinimai Rytų Europoje 1939–1949 m.: istorinis-statistinis išaiškinimas“. Pastaroji knygos dalis tarsi turi nuvainikuoti daugelį klaidinančių faktų ir vaizdinių, skatindama skaitytoją įsigilinti į istorinio konteksto, kuriame vyko visas reiškinys (iškeldinimas), o ne vien pokarinis vokiečių išginimas, specifiką ir teikiantis dokumentais patvirtintą statistinę informaciją apie tai, kokio masto buvo šis reiškinys. Statistinis ir istorinis viso reiškinio (iškeldinimo) kontekstas, parodant jį kitų reiškinų (pvz., holokausto) fone, atrodo, turėtų ir skaitytojui leisti bent trumpam pabūti jau minėtoje ne vienos ar kitos nuostatos šalininko, bet tyrėjo pozicijoje.

Aptarta kompozicija leistų teigti, kad recenzuojamas veikalas, jo autorių sumanymu, turi atlikti tam tikrą didaktinę funkciją, skatindamas skaitytoją pažvelgti į supaprastintas konvencijas abejojant; matyti reiškinį jų kontekste; suvokti, kad yra daug būdų, kaip istoriškai reprezentuoti tą patį reiškinį ir tarp tų reprezentacijų būtina daryti atranką. Kitaip tariant, veikalas „Iškeldinimas vokiečių atminime“ pirmiausia vertintinas kaip vaizdinių apie vokiečių išginimą atsiradimo ir funkcionavimo istorija, kartu ir kaip jų kritinė analizė, turinti mokytį abejoti.

Dvi abejonės, susipažįstant su šiuo kūriniu, neapleido ir manęs.

Pirmoji – ar neatrodo pernelyg pretenzingai autorių pateikimas, esą jie nagrinėja vokiečių iškeldinimo *atminimą*? Tikėdamasis, kad būtent atminimas čia taps analizės objektu, kartu tikėjau atrasti atsakymus į klausimus, kokius etapus patyrė šio atminimo raida, kokias ritualines formas įgijo šis atminimas, kaip buvo objektyvuojamos atmenamos reikšmės. Tačiau atsakymų į šiuos klausimus studijoje neradau. Kadangi autoriai vos kelis sakinius skyrė savo teorinėms nuostatoms pristatyti, belieka tik spėlioti, kodėl taip atsitiko. Galbūt dėl to, kad autoriai sąmoningai nusprendė daugiau vietos skirti suvokinių, susijusių su vokiečių iškeldinimu, kritikai, o ne tirti reiškinį remiantis istoriografijoje įsigalėjusiomis kultūrinės atminties arba atminimo kultūrų tyrimo prieitimis? O gal dėl to, kad mes apskritai skirtingai suvokiame, ką reiškia nagrinėti patį atminimą? Studijos pradžioje autoriai pareiškė, kad sąvoką „atsiminimai“ jie vartoja pačia plačiausia šio žodžio prasme, metaforiškai nurodydami, kad šią sąvoką jie supranta kaip „praities pėdsakus“, išlikusius įvairiausio pobūdžio tekstuose. Tai – amžininkų pranešimai, su tema susiję šaltinių rinkiniai, istorinės studijos, politikų viešos kalbos ir privatūs pasisakymai, publicistika, mokykliniai vadovėliai,

literatūros ir žiniasklaidos priemonių aprašymai apie išginimą (p. 9). Visose šiose tekstinėse reprezentacijose buvo ieškoma, kokios reikšmės apie vokiečių iškeldinimą figūruoja viešai, kokia yra šių reikšmių istorija ir tarpusavio santykis (kurios reikšmės dominuoja, o kurios yra „išstumtos“). Tačiau ar tikrai tai yra tinkamiausias būdas, kaip ištirti vokiečių iškeldinimo atminimą kaip *atskirą istorinį reiškinį*? Dėl to liko abejonė.

Antroji abejonė susijusi jau ne su pačiu veikalu, o su jo refleksija. Ji kilo iš bandymo pritaikyti didaktinę šio veikalo funkciją lietuviškajam kontekstui. Išreikšti ją norėtųsi vartojant retorinį klausimą: ar nebūtų prasminga pritaikyti šio veikalo autorių tyrimo metodą ir tiems simboliams, vaizdiniams bei suvokiniams, kurie yra susiję su gyventojų iškeldinimo procesais, XX a. viduryje vykusiais Lietuvoje?